

РОЛЬ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ У ВИЗНАЧЕННІ ЧИННИКА ВИПАДКОВОСТІ В РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МИНУЛОГО

Чеканов Всеволод Юрійович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук

Навчально-наукового гуманітарного інституту,

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

e-mail: vsvld1971@ gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0651-4267>

***Анотація.** Статтю присвячено проблемі визначення співвідношення чинників закономірності та випадковості в репрезентації історичного минулого у текстах, що відносяться до науково-історичного дискурсу. У такому вигляді проблема в історіографії практично не розглядалася. Поставлена проблема досліджується крізь призму питання про просторові структури у будові таких текстів. Перша частина статті присвячена не лише питанням застосування просторових структур, але й сприйняттю закономірності та випадковості. Проблема ставиться в аспекті сприйняття обох зазначених чинників як супутніх і повсякденному життю, і перебігу історичних подій. Автором виділяються відчуття і знання як категорії, котрими описується сприйняття випадковості в обох ситуаціях. У повсякденні людина почувається вразливою до випадковостей, які можуть і зруйнувати закономірний перебіг її життя, і започаткувати нову закономірність. Але масштаб цих подій залишається незмінним. На відміну від повсякдення, історичне минуле може розглядатися щонайменше у двох різних масштабах: перший, наближений до особистості в історії, допускає використання методів історичної біографістики; другий наближений до всесвітньо-історичного масштабу і уможливорює висновки щодо загальних закономірностей історичного процесу. Переходи між обома масштабами можливі в рамках одного тексту через його динамічний характер, обумовлений зорієнтованістю на читача. Технічним засобом цього перемасштабування є показ історичного простору наближеним (для докладного висвітлення подій) чи віддаленим (для створення враження “цілого”, щодо якого уже можливі узагальнення). У статті показані здобутки істориків ХІХ ст. у справі відкриття зазначених методів, а також згадуються новації істориків ХХ ст., зокрема, представників французької школи “Анналів”. Попередники розглядаються з точки зору їх внесків, що уможливили новий погляд, запропонований у статті.*

***Ключові слова:** історичний простір, чинники історичного процесу, репрезентація минулого, закономірність, випадковість.*

Постановка проблеми. Одним з найцікавіших питань, що постає при вивченні фактів минулої реальності, є питання про співвідношення закономірності і випадковості в картині минулого. Історія являє собою певний реалізований сценарій, але в ньому трапляються непередбачені повороти та зміни. Ранньохристиянська філософія мислила інакше: вона розглядала історію як поступову реалізацію божественного плану (сценарію) щодо людства [Шпенглер, 2017, с. 637], тобто, як суто закономірну. Але у ХХІ ст. ми на це уже не здатні погодитися.

Що таке закономірність і випадковість? В суб'єктивному сприйнятті загалу поняття закономірності пов'язане з можливістю передбачення наступних подій, якщо існує *закономірна залежність* їх від попередніх. Тоді вони утворюють послідовність, яку, теоретично, можна продовжити в майбутнє. Поняття ж випадковості застосовується, коли треба пояснити “збій” очікуваного перебігу процесу. Поява випадковості виглядає як *порушення закономірності*. Через це прогностична функція історичної науки не артикулюється як її неодмінна складова, але вирази на кшталт “засвоїти уроки історії” і “історія вчить тому, що нічому не вчить” досі сусідять у різних дискурсах попри те, що суперечать один одному. Неконфліктність їхнього сусідства показує, що в апріорному сприйнятті історії не існує чіткого протиставлення закономірності та випадковості. Немає і переконання в тому, що знання історії надає можливість передбачення.

Мета наша, з огляду на вищезгадане, полягає в тому, щоб встановити співвідношення чинників закономірності та випадковості в науково-історичних текстах, з'ясувати методи роботи істориків з ними. Робоча гіпотеза, яку ми перевіримо в даній статті, виходить з того, що історичний простір, показаний в цих текстах, використовується у дуже різних масштабах і може послужити як оптика, робота з котрою уможливує встановлення цього співвідношення. Нижче ми спробуємо показати, як саме.

Аналіз досліджень показує незначну увагу до цієї проблеми як виділеної серед інших навіть у сучасній історіографії. У XIX ст. І.Г. Дройзен у своєму дослідженні теоретичної історії виділяв у ній методіку, систематику і топіку як складники, що утворювали систему, з якою працює історик, ніде не акцентуючи опозицію закономірності і випадковості як проблему [Дройзен, 2004, с. 76, 288, 394]. За таким саме принципом була побудована і відома теоретична праця Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньйобоса [Ланглуа, Сеньйобос, 2004]. У новітній час в історіографії посилилася традиція подання теоретичної історії як нарису історіографії, в якому градаціями служать не елементи будови теоретичної моделі історії, а дослідники–контрибутори [White, 1975, р. 135, 281]; з нею сусідить синтетичний підхід, що поєднує обидва попередніх [Анкерсмит, 2003]. В цілому, розгляд теоретичної історії як завершеної структури переважає. Так, відомий теоретик історії Є. Топольський будує свій виклад по “шарах історичної нарації”, з яких вибудовується “переконувальна структура”. Він звертає увагу на можливість подання дійсності як хаосу, але розглядає його як історичний міф [Топольський, 2012, с. 251–266]. В цьому відчутний вплив мислителів–прихильників “лінгвістичного повороту”.

Виклад основного матеріалу. Композиція текстів історичних творів явно бере до уваги можливість прогнозування; вона навіть визначає структуру наукових текстів, уможливує введення в них оцінних суджень. Історичні події минулого переповідаються в цих текстах як вбудовані в чітку систему взаємозалежностей. Проте, кожен читач науково-історичної літератури помічав, що із наближенням викладу до сучасності (за визначенням невідомої) впевненість автора щодо самої можливості прогнозування істотно зменшується. Особливо ганебно виглядають зараз ті, хто дійсно намагалися свого часу спрогнозувати прийдешні події: тепер, коли їхні твори залишилися в минулому, очевидною стала невдача саме у створенні прогнозу. Оскільки вона кидає тінь на якість аналізу як такого, виникає скепсис і щодо інших висновків даного автора. При цьому залишається враження, що

дискредитації висновків можна було б уникнути просто – не ставлячи завдань з прогнозування взагалі.

Однак тоді постає питання про сенс вивчення історичних закономірностей: якщо вони взагалі незастосовні до прогнозування майбутнього, то наскільки є сенс називати їх закономірностями? Історія виступає як галузь знань, в якій саме поняття закономірності проявляється лише частково. Ясно, що це веде до “підвищення статусу” випадковості. Воно, в принципі, зрозуміло: подія як зміст історії [Abrams, 1982, р. 190] відсилає до повсякденного досвіду кожної людини, в якому випадковість часто виступає як організатор послідовності подій, з якою людина мириться і живе далі. Приблизно такий погляд на їх співвідношення показаний у польському художньому фільмі “Випадок” (1981, сценарист і режисер К. Кесьлевський), герой якого встигає / не встигає на потяг, і, залежно від цього, його подальша біографія *уже закономірно* змінюється: в одній послідовності він стає компартійним кар’єристом, у другій – опозиціонером [Случай]. Поглиблення розгляду приводить нас до здогадки, що закономірність є насправді *відчуттям закономірності* – психологічною похідною від розуміння того, що вплив випадковості непереборний.

Таким чином, закономірність і випадковість перебувають у співвідношенні, яке встановлюється не логічно, а психологічно. Людина відчуває дію випадковості гостріше, оскільки та не лише визначає наступну послідовність, але й руйнує попередню (так само і у фіналі згаданого фільму). На рівні повсякденного життя закономірність і випадковість чергуються, тому нема сенсу говорити про прогнозування особистого майбутнього.

Однак історичне знання – це не знання про “особисту історію” людини. В історичній репрезентації окрема людина з’являється як актор: громадський діяч, виразник настроїв, очільник або представник спільноти. На рівні спільнот сприйняття перебігу подій змінюється: по-перше, на цьому рівні не існує особистого сприйняття. Індивідуальну психологію витісняє масова. Запитання “Як справи?” кожен, кому воно адресується, сприймає як пов’язане з його особистими справами. Справи же спільноти, до котрої він належить, відомі йому опосередковано – він не *відчуває* їх, а *знає*. Отже, на переході від особистості до спільноти у сприйнятті подій зменшується питома вага відчуття і збільшується роль знання.

Історія, яку ми намагаємося відтворити, теж відноситься до знання (хоча в історіографії відомі періоди, коли мотиви оживлення минулого, наближення читача до відтворених подій, навіть введення всередину їх переважали [Карлейль, 1991, с. 73, 91, 327 та ін.]). Остаточна ідентифікація історії пов’язана з тим, що минуле відтворюється не через оживлення, а через створення системного (не особистого) знання про нього. Це знання досягається за рахунок ускладнення структури минулого: в ній виділяються і стають організуючими елементи, недоступні відчуттю, але доступні інтелектуальним процедурам – про них можна отримати знання. Їх слід вважати *безособовими чинниками історичного процесу*. Сенсом їх запровадження є можливість переходу від до розгляду історії як *послідовності подій* до історії як *руху в напрямі*. Цей напрям визначається як намірами акторів, так і дією непідвладних їм безособових чинників.

Апріорі вважається, що дія цих чинників (виробничі сили, індустріальна революція, технічний прогрес, глобалізація тощо) керується суто закономірностями,

випадковостям тут нема місця. Дійсно, складно уявити собі глобалізаційні процеси як залежні від політичної програми певного президента США, тим більше від його нежитю. Однак про нежить у Наполеона в день битви при Ватерлоо 18 червня 1815 р. як про чинник, що вплинув на її перебіг, та про інші випадковості, багато написано навіть у науковій літературі [Манфред, 1989, с. 664]. Є масштаби розгляду історії, в яких випадкові чинники отримують чи втрачають свою значущість.

Одна і та ж подія може розглядатися по-різному. Битва при Ватерлоо репрезентується як факт біографії Наполеона, і тоді вона представлена засобами історичної біографістики, яка повертає нас на рівень особистості. Але вона залишається також фактом всесвітньої історії, і в цій якості потребуватиме зовсім іншого інструментарію. В першому випадку визнання випадковості як чинника не є порушенням логіки опису: на Наполеона як людину впливали ті ж чинники, що і на інших людей: наприклад, нежить. Однак факти всесвітньої історії – це факти іншого масштабу. У їхній структурі з'явилися елементи, що уможливають встановлення *напрямую руху*. Послідовність перетворюється на *вектор*.

Якщо і далі говорити про Ватерлоо, то у масштабі всесвітньої історії прийнято згадувати як про чинники про втому французів від війни, виснаження країни, однастайність європейської реакції в її позиції щодо Наполеона. Про це можна сказати і в біографії Наполеона, однак в масштабі людини ці чинники спостерігаються опосередковано – вони начебто віддалені від масштабу людини і помітні не самі по собі, а стають такими в процесі розмірковування історика над *сенсом подій*. Вони часто репрезентуються як тло біографії, і в цьому відмінність від всесвітньо-історичного масштабу, в якому це тло і є змістом.

Що це таке – сенс подій? Це історіософська категорія, звернення до якої в науково-історичному дослідженні необов'язкове. Наше дослідження, власне, уже відійшло від поняття подій і піднялося до поняття фактів. Але пошуки сенсу є змістом біографії мислячої людини, і це виправдовує їх існування в тексті. Їх можна віднести до фактів інтелектуальної біографії, важливість якої визначається контекстом. Властивістю цього контексту є його залежність чи незалежність від історичного простору, в якому відбуваються події.

Отже, історичний простір впливає на відображення одних і тих же подій в різних масштабах. Масштаб біографії – це масштаб людини. Її духовні запити, емоції, коло друзів, читання і т.д. багато в чому його визначають. В цьому масштабі події доцільно показувати через відчуття акторів. Вони нібито формують простір навколо людини, який є простором впливів на неї. Цей масштаб є істотно залежним від просторових структур в репрезентації минулого.

Масштаб всесвітньої історії є, як ми встановили, масштабом закономірностей. Дія закономірностей є менш залежною від простору: скажімо, в контексті історії Європи важливо, що індустріальна революція відбулася у Великій Британії, однак деталізація окремих географічних пунктів в її контексті не принципова. Більш того, вона виводить дослідження з цього контексту і змушує історика відступати в масштаб біографії або у масштаби регіональних історій, краєзнавства, історії техніки тощо. Писати всесвітню історію засобами біографістики або краєзнавства не вийде.

Ще у XIX ст. автори великих узагальнюючих історичних праць (Л. фон Ранке, І.Г. Дройзен, Г. Бакл) [Ranke, 1973, р. 169; Дройзен, 1995, с. 360] використовували в композиції текстів перемасштабування – в узагальнюючих пасажах тексту вони наче

піднімалися на висоту, з якої оглядали *простір дослідження* як ціле, створювали його панораму. На цій панорамі окремі персонажі втрачали риси особистості, перетворювалися на групу, що уособлювала тенденцію і уможлиблювала висновок історика щодо неї. Відбувався рух від масштабу біографії до масштабу всесвітньої історії. На тлі загальної панорами губилися географічні дрібниці. Тільки так можна було робити висновки, визначати вектори історичного процесу. При поверненні ж до щільного викладу, історик “спускався” всередину простору подій [Карлейль, 1991]. Він повертався у відповідний масштаб, переставав бачити своїх персонажів як групу і втрачав при цьому здатність до узагальнень (але повертав здатність до опису). Відповідно, в такому масштабі доцільніше писати біографії, які не потребують визначення векторів, закономірностей тощо. От ми і сказали ключову фразу: *визначення закономірностей залежить від масштабу*. Таким чином, робота історика з простором виступає як чинник, що визначає якість його роботи. Масштаб висновків залежить від масштабу спостереження минулого, показаного як простір. Це стало суттєвим здобутком істориків XIX ст.

У XX ст. історична наука подекуди перевершила ці здобутки, запровадивши нові градації історичного простору і нову концепцію історичного часу. З’являються дослідження, присвячені аналізу безособових змін певного визначеного параметру через відстеження меж його поширення (фронтири), або адаптовані до потреб узагальнення студії ключових етапів історичного процесу (силові лінії, зрізи) [Делюмо, 2008, с. 273, 275; Шоню, 2008, с. 74–75]. Застосування нових методів передбачало упровадження суб’єктивного підходу автора – адже тільки він визначав параметр, поширення якого показувалося в тексті як рухливий фронтір; тільки він визначав граничні дати, на яких він же робив показовий зріз ситуації. Ситуація показувалася як змінена, а сам перебіг її або опускався як несуттєві подробиці, що переобтяжували виклад, або зміщувався в частину, виділену для пояснень. Опис перетворюється на нову дослідну процедуру – конфігурування.

Висновки. Отже, науково-історичне дослідження характеризується динамічним співіснуванням в одному тексті двох масштабів. Один з них допускає зображення подій як випадкових, другий – ні. В першому історик здійснює опис подій, в другому – їх узагальнення. Обидва масштаби характеризуються відмінними методами роботи з матеріалом [Дройзен, 1995, с. 364, 374, 491]. Визначення історичних закономірностей визначається масштабом розгляду. Масштаб подій характеризується значною увагою до особистості як актора; опис подій може будуватися як своєрідний маршрут її пересування у просторі. Закономірності ж функціонують у другому масштабі, де утворюється знання про “ціле” істориків; відповідно, для досягнення мети минуле слід також побачити як ціле, перемасштабувавши простір.

Структура історичних текстів характеризується постійними переходами від опису подій до їх узагальнення, Тобто, в межах о дноготексту припустимі зміни масштабу залежно від потреб автора, і тому випадковість в структурі минулої реальності осцилює – то з’являється, то зникає. Відтворення минулого не вимагає від історика чіткого самовизначення: визнає він чи не визнає випадковість як чинник. Для пересічної людини, як ми показали вище, випадковість теж може спричинити закономірні зміни у житті і стати її сенсом.

Історичний текст представляє собою динамічний феномен, в різних частинах якого автор може застосовувати різні темпи, ритми і масштаби. Залежно від цього, випадковість то зникає, то виникає на обрії. Логічного протиріччя тут немає. Кінцевою метою тексту є не абстракція, яка могла б виражатися, наприклад, в доказі математичної теореми. Кінцевою метою історика є адресат – читач. Розуміння читачем твору історика досягне і за умов збереження протилежності ситуацій допуску / недопуску випадковості, тому що ця протилежність не блокує розуміння минулого. Тому ми продовжуємо залежно від ситуації говорити то про “осмислення уроків історії”, то про те, що “історія нічому не вчить”.

Намагання присвоїти історичному дослідженню якість доказу математичної теореми створює для історика на ризик потрапити в ситуацію, яку ми вже описали вище – коли автор, що наважується прогнозувати майбутнього, наражається на сміх прийдешніх поколінь, якого найчастіше уже не чує. Можливо, в тому, що його чують і на нього реагують уже інші, і є проблема самоідентифікації історії. Можливо, причина цієї і багатьох інших проблем в історичній науці – не логічна, а екзистенційна.

Список використаних джерел та літератури

- Abrams Philip. Historical Sociology. Ithaca: Cornell University Press, 1982. 354 p.
Ranke Leopold von. The Theory and Practice of History. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc., 1973. 515 p.
White Hayden. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore–London: The John Hopkins University Press, 1975. 448 p.
Анкерсмит Франклин Рудольф. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогресс–Традиция, 2003. 496 с.
Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 720 с.
Дройзен Иоганн Густав. Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 584 с.
Дройзен И. История эллинизма. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т.1. 607 с.
Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.
Карлейль Томас. Французская революция. История. Москва: Мысль, 1991. 575 с.
Случай / Przypadek / Blind Chance (Кшиштоф Кесьлевский / Krzysztof Kieslowski) [1981, Польша, драма, DVDRip] Rutracker: форум. URL: <https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=136639> (дата звернення 25.10.2024).
Топольський Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: КИС, 2012. 400 с.
Шоню Пьер. Цивилизация Просвещения. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 688 с.
Шпенглер Освальд. Закат Западного мира. Полное издание в одном томе. Москва: Альфа-Книга, 2017. 1085 с.

References

- Ankersmit Franklin Rudolf. Istorija s tropologija: vslyot i padeniye metafor [History and Tropology: The Rise and Fall of Metafor] [in Russian]. Москва: Прогресс–Традиция, 2003. 496 с.
Delumeau Jean. Civilizacija Vozrozhdenija [Civilization of Renaissance] [in Russian]. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 720 с.
Dreusen Johann Gustav. Istorika. Lekziji ob enciclopediji i metodologiji istoriji [Historica. Lectures on Encyclopedia and Methodology of History] [in Russian]. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 584 с.
Dreusen J. Istorija ellinisma [History of Hellenism] [in Russian]. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т.1. 607 с.
Carlyle Thomas. Franzuskaya revolucija. Istorija [French Revolution. A History] [in Russian]. Москва: Мысль, 1991. 575 с.

Manfred A.Z. Napoleon Bonapart [Napoleon Bonapart] [in Russian]. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.

Topolski Jerzy. Yak my pyshemo s rozumiyemo istoriyu. Tayemnytsi istorychnoyi naratsiyi [How do we write and understand history. The secrets of historical Narration] [in Ukrainian]. Київ: КИС, 2012. 400 с.

Chaunu Pierre. Civilizacija Prosveshchenija [Civilization of Enlightenment] [in Russian]. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 688 с.

Spengler Oswald. Zakat Zapadnogo mira [The Decline of the West] [in Russian]. Москва: Альфа-Книга, 2017. 1085 с.

THE ROLE OF HISTORICAL SPACE IN DETERMINING THE FACTOR OF RANDOMNESS IN THE REPRESENTATION OF THE PAST

Vsevolod Chekanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of State, Law and Humanities of

Educational and Scientific Humanitarian Institute

V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv

Abstract. *The article is dedicated to the issue of balance between regularity and accident in the representation of the historical past in texts belonging to the scientific discourse. This way or viewing is unique in historiography what makes it innovative as the opener of new research directions and topics. The problem is explored via optics of space structures used within the entire structure of these texts. The opening part of the article deals with the issue of space structures' use along with the issue of perception of regularity and accident as inevitable basics behind any scientific text. Both factors are perceived as satellites either in everyday life or in current of historical events. Author discerns feeling and knowledge as descriptive categories in both situations. In everyday life any human is vulnerable to accidents changing regularities of his life dramatically – not only ruining stability but also establishing new regularities. But the scale of events never changes. Contrary to it, historical past may be viewed at least in two different scales: the first one is the scale of personality and its biography; the second one is closer to global scale and thusly enables conclusions concerning general regularities of global historical process. Zoom from one scale to another is possible within the same text because of its dynamic character and its focusing on reader. Technically this zoom may be done through the demonstration of historical space with nearing (to make events spotted) or vice versa (to make the entirety seen and to enable conclusions). The achievements of historians of XIX century are highlighted along with some essential novelties of XX century acts, Ecole Des Annales of France particularly. The predecessors are described as the contributors to the new way of research proposed in the article.*

Key words: *historical space, factors of historical process, representation of the past, regularity, accident.*
